

“Kortar la mortaža” – Preparation for death (2016)

Elma Softić-Kaunitz

The question I am going to answer in this paper is: What was the place of the rite "kortar la mortaža" (tailoring death clothes) in the ritual customs of the Sarajevo Sephardim? How can this rite be connected with other Jewish rites of passage, as well as its importance for the Sephardic community in Sarajevo in the 19th century? I will examine the applicability of Turner's theory of liminality and *communitas* to this specific rite. We will focus on the appearance of this rite among Sephardim in Bosnia and Herzegovina.

Introduction

The first Jewish community in Bosnia and Herzegovina was established in Sarajevo in 1564. Although there is an ancient tradition suggesting that the first Jews came to this area during Roman times, a larger number of Jews settled here from the beginning of the 16th century, following the Spanish Reconquista. During almost five centuries of living in this town, Sarajevo Jews developed some autochthonous customs.

This paper will examine the specific custom of "tailoring death clothes." The custom of tailoring clothes for death (*tahrihim*) was widespread among Jews, but the variant practiced among Sephardim in Sarajevo—and perhaps in some other Sephardic Jewish communities in Bosnia and Herzegovina—was distinct because the death clothes were tailored during the person's lifetime.

Theoretical Perspective

The theoretical framework of this paper is based on Victor Turner's theory of liminality and *communitas*. Explaining rites of passage, Turner relies on Arnold van Gennep: "Van Gennep himself defined rites de passage as 'rites which accompany every change of place, state, social position, and age. (...) Van Gennep has shown that all rites of passage or "transition" are marked by three phases: separation, margin (or *limen*, signifying "threshold" in Latin), and aggregation.'" (94)

The basis of this theory is that during life, a person (or even a group) experiences periods of change—transitional phases during which the person passes from one status to another. Transition affects the entire community (due to changed social roles) and is marked by special rituals that present this transition to the community through "rites of passage."

The first phase of the rite—separation—symbolically detaches the person (or group) from their previous state. The second phase is characterized by the fact that "the passenger"

(Turner, 94) is in the interstice, between the previous life period and the new one that will follow. Their position is ambiguous—it floats between their past and future status: “Liminal entities are neither here nor there; they are betwixt and between the positions assigned and arrayed by law, custom, convention, and ceremonial.” (95) The third phase is “reaggregation or reincorporation,” meaning that the “passage is consummated” (Turner, 94), and the person moves from one state to another, which, unlike the liminal period, is stable again, with all the rights, responsibilities, and obligations associated with that particular status.

In the liminal phase, a person temporarily achieves “*communitas*.” Unlike society, which is “the structure,” *communitas* represents reality beyond the structure—“anti-structure”—a universal state where people achieve full equality. Achieving *communitas* enables a person or group to return to the structure, but this time as revitalized individuals (or groups) within a revitalized structure. The role of *communitas* is to relieve the person of their previous structure, creating a *tabula rasa* so they can advance toward a new state. *Communitas* can only exist in opposition to social structure, and vice versa. They are mutually dependent, but together they participate in a process of life which, according to Turner, is “a social life... a process that involves successive experiences of high and low, *communitas* and structure, homogeneity and differentiation, equality and inequality.” (97)

This point will be presented in my research through an analysis of the life-crisis rite of “*kortar la mortaža*.” I will also analyze the historical background of this rite and attempt to answer the question of why it disappeared from the tradition of the Sarajevo Sephardim.

Hypothesis of the Paper

The hypothesis of this paper is: The custom of tailoring death clothes during a person’s lifetime is a rite of passage. The purpose of this rite was to prepare the individual for the final period of their life, to alleviate the fear of death, and to prepare the family and the community for the new period in the life of their father, mother, grandfather, or grandmother.

Aim of the Paper

The aim of this paper is to examine the above hypothesis. I will provide a brief analysis of the rite based on collected data and present its meaning and status from the perspective of Turner’s theory of liminality and *communitas*.

Methodology

This paper is based on research that included fieldwork (interviews), a search for written sources, and a textual analysis of Laura Papo Bohoreta’s essay “Sephardic Women in Bosnia.”

Research Process: Obstacles

When I decided to research the custom of “tailoring death clothes” (in Sephardic tradition known as *kortar la mortaža*, in the Judeo-Espanol language spoken in Bosnia and Herzegovina) as an illustration of Victor Turner’s theory of liminality and *communitas*, I was not aware of several obstacles:

1. The rite was practiced among Sephardim in the Ottoman Empire. Although some research exists (e.g., regarding the custom in the Ankara Jewish community in Turkey or the Jewish community in Bitola (*Monastir* during Ottoman period), there are very few academic papers on this topic. Most written materials are only available in Judeo-Espanol.
2. The rite was performed among Sarajevo Sephardim, but there is no data suggesting it was practiced in any other Jewish community in Bosnia and Herzegovina.
3. Even among Sarajevo Sephardim, this rite is not widely known among today’s Jewish community members.
4. According to available written sources and interviews, Sarajevo Sephardim abandoned this rite long before 1932.

All of the above conclusions are the result of one month of research, including an analysis of available literature in Bosnian, English, and German, and interviews with members of the Jewish Community of Sarajevo and Rabbi Eliezer Papo. Given the limited time for research, these conclusions should be regarded with caution.

"Kortar la Mortaža"

"Kortar la mortaža" in the Judeo-Espanol language of Sephardim from Bosnia and Herzegovina means "tailoring death clothes." A mention of this custom can be found in the essay by Laura Papo Bohoreta, one of the greatest representatives of Bosnian Judeo-Espanol literature, in her 1932 essay *Sefardska žena u Bosni* ("Sephardic Women in Bosnia"). The essay was translated into Bosnian by Prof. Dr. Muhamed Nezirović and published in Sarajevo in 2005.

Sonja Samokovlija, in her essay “Indivisible Faith and Tradition: Mitzvahs and Customs,” also mentions this custom as “a peculiarity of Sephardic Jews from the territory of Bosnia and Herzegovina, specifically associated with Sarajevo.” (117) However, Samokovlija’s assertion is not entirely correct, as a similar custom was practiced in other Sephardic communities of the Ottoman Empire. While Samokovlija offers her views on the tradition, she does not describe it. The tradition is described in Laura Papo Bohoreta’s essay:

“Death visits everyone in the world, every family, without much exception. Because our faith has compassion for those who are about seventy years old, it says that she or he finds their days after that time bitter. And therefore it is said, *‘Elders live for the sake of youth.’* And they live and live; old people await death as an old friend, neither expecting it with fear nor with joy. It should come as naturally as anything else in life. And when women and men enter into ripe old age, the death clothes should be prepared. Because everyone is born to die.

On that occasion, old women used to organize a festivity once upon a time. There was one particular woman who cut her last dress from the *bez* fabric. The old women invited guests; she and everyone else were joyful. Although it might have seemed excessive, she stretched her death clothes on the floor and performed a beautiful dance around her final clothing – even musicians were invited to play.” (235)¹

Laura Papo Bohoreta, however, does not delve into the symbolic or spiritual meaning of this rite. She provides a brief description of the custom without analyzing its cultural or anthropological significance.

Rite of Passage

It is evident that Laura Papo recounts a tradition from the past. She wrote this essay in 1932, and even then, it seems this custom was no longer common. Of the ten interviewees over the age of 70, none had ever heard of this ritual, although all were familiar with the customs of washing the dead and cutting clothes for the deceased—but only after a person’s death. The only person aware of this ritual was Rabbi Eliezer Papo, but the only sources he could reference were the aforementioned essay and a brief mention of the custom in the documentary *From Toledo to Jerusalem* by Joram Gaon.

After spending a month interviewing people, searching for relevant written sources, and unsuccessfully trying to locate the documentary by Joram Gaon, I concluded that we have no knowledge about the roots of this custom. We do not know when this rite was practiced in Sarajevo. There are no written records that explain in detail either the meaning of the rite or the exact sequence of events. The rite was not obligatory—there is no requirement for it in Halakha—but it also does not appear to have been a generally accepted social norm. People seemed to perform this ritual upon entering old age, but no one specifies when "ripe old age" begins. Above all, this ritual has disappeared from living memory.

¹ All quotation from the essay of Laura Papo Bohoreta has been translated in English by Elma Softić-Kaunitz

In the end, I faced a question: is this even a rite at all?

If we do not know the precise moment in a person's life when it should occur, can we call *kortar la mortaža* a rite of passage? If we draw a parallel between *kortar la mortaža* and *brit milah* or *bar mitzvah*, we might conclude that this custom was merely a local habit of limited significance, without a major impact on people's lives. If we compare it to a wedding, however, there are similarities: it represents an agreement between the individual and society; it is desirable but not mandatory; and the individual undertakes it when they feel ready for such a step.

In accordance with Turner's theory of liminality, *kortar la mortaža* possesses all the characteristics of a rite of passage. If we analyze the situation in which an elderly person faces changes in their physical and mental capacities, we see that their social role must also change.

“What is interesting about liminal phenomena for our present purposes is the blend they offer of lowliness and sacredness, of homogeneity and comradeship. We are presented, in such rites, with the structure, which reveals, however fleetingly, some recognition (in symbol if not always in language) of a generalized social bond that has ceased to be and has simultaneously yet to be fragmented into a multiplicity of structural ties” (Turner, 96).

Rites of passage involve changing social roles, along with our responsibilities and rights within society. Just as a child is welcomed into the community through baptism or circumcision, or an adolescent through First Eucharist or *bar/bat mitzvah* becomes part of the sexually mature or “almost adult” community, or a couple enters the community of adults through marriage, *kortar la mortaža* marks the person's formal transition to old age—a phase of life associated with new social roles. Through this rite, the individual and society establish a contract in which the person's position in the community is officially redefined. In this way, the new relationship between the individual and the community is formalized, and the elderly person can begin a new chapter of life.

In the ritual described by Bohoreta, we can identify all three phases of a rite of passage. When Bohoreta says, “...when women and men enter into a ripe old age,” we recognize a shift in their worldview—they see themselves as separate from the world in which they were previously immersed. The official invitation to *kortar la mortaža* isolates the elderly person from others. Measuring for the burial clothes and cutting the final garment during a joyful celebration moves the individual into the liminal phase, where they are in an ambiguous

state—what Turner describes as a person who “passes through a cultural realm that has few or none of the attributes of the past or coming state” (Turner, 94).

During the brief moment when the individual performs a symbolic dance around their final garment, surrounded by joyful daughters, sons, grandchildren, relatives, neighbors, and friends, they experience *communitas*. When the dance concludes and the grandmother or grandfather stores the garment until it is needed, they step out of *communitas* and reintegrate into society, taking on their new role within its structure:

“There is a dialectic here, for the immediacy of *communitas* gives way to the mediacy of structure, while in rites of passage, men are released from the structure into *communitas* only to return to structure revitalized by their experience of *communitas*. What is certain is that no society can function adequately without this dialectic” (Turner, 129).

Kortar la mortaža – Status Elevation Or Status Reversal Rite

Bohoreta ends her thought on *kortar la mortaža* with a joyful exclamation:

“How sincere is this gesture! This has little similarity with the Hindu cult of Nirvana. Death is not always the bitterest thing with which we could be punished. Life may give a lot more bitter moments than death” (Bohoreta, 237).

By changing their state, every person who has passed the *kortar la mortaža* rite gains a special status within their family and society. Through this rite, they avoid the temptation of continuing to act as if they are still young, full of life force, and responsible for everything: for the entire family (which, over the past fifty years, may have grown to include two, five, or even more grandchildren, as well as daughters- and sons-in-law, etc.); for the successful management of business activities; for community development; and so on. A person from the traditional Sephardic culture approached the final certainty of death with calmness. By accepting their new status through the public rite, the Sephardic grandmother felt no shame in growing old.

After all, the rite demonstrates that no one faces death alone but surrounded by family and friends. Each person is formally reminded that they are going to the same place where their predecessors have gone and where their successors will eventually follow. On the other side, family and friends (and the wider community) become aware that the grandmother or

grandfather is nearing the "other world." This awareness signals that it is time to ask questions, to hear from them everything important to know, and to give them whatever they might want—timely, with better care and greater respect.

Like any other life crisis rite, this one places the individual in an ideal relationship with the community. Life crisis rites are those in which the ritual subject moves through various transitions, starting with birth and ending with death. These rites signify entry into a higher, achieved status. According to Turner: "Life crisis rites and rituals of induction into office are almost always rites of status elevation; calendrical rites of group crises may sometimes be rites of status reversal" (Turner, 169).

The question arises: Can life crisis rites also be rites of status reversal?

In which category of rites should we place *kortar la mortaža*—the rite of cutting death clothes? If we consider that the subject of the rite, who is nearing the end of life, reverses their status during the experience of *communitas* (such as an elderly woman dancing like a young girl) and emerges from the rite stronger and more prepared to face the next stage—death—then we can classify this as a status reversal rite.

We can even take this idea further: death clothes could be seen as a type of mask. By wearing these clothes, the individual sends a symbolic message to death: "I am already dead, and you have no business here!" or: "I know what is coming, and my strength lies in my knowledge!" On the other hand, considering that *kortar la mortaža* secures a state of reduced responsibilities but increased care and respect, we could also interpret it as a status elevation rite.

The Disappearance of the Rite

This rite, once a meaningful tradition among Sarajevo Sephardim, gradually disappeared over time. Several factors contributed to this:

- Modernization and Assimilation
As Sephardic communities integrated into broader society, certain traditional practices were abandoned or altered to align with contemporary values and lifestyles.
- Historical Disruptions
The devastation of World War II and the Holocaust, which significantly impacted Sarajevo's Jewish population, led to the loss of many cultural traditions.
- Changing Attitudes Toward Death
Modern attitudes toward death, emphasizing medicalization and institutionalization, have shifted focus away from personal and communal preparations for mortality.

Conclusion

Kortar la mortaza was one of the rites of passage practiced among Sephardim. This rite was also customary among Sarajevo Sephardim, but the data currently available are insufficient for deeper scientific analysis. Unfortunately, this rite has been abandoned today, and there is very little information about this intriguing practice.

Laura Papo Bohoreta wrote in 1932 about this rite as an old custom that was no longer in practice or, if practiced, only rarely. It would be interesting to explore why this rite disappeared. There are many assumptions. Part of the answer can likely be found in the socio-cultural and historical conditions in Europe at the turn of the 19th and 20th centuries. Until the beginning of WWII, the Sephardic community in Sarajevo was large and highly cohesive. Religious services were traditional—essentially unchanged since the first Sephardim arrived in Sarajevo.

The community experienced significant progress in every way during the period between WWI and WWII. However, it seems that tradition began yielding to modern times, which allowed less time for family and community. In such circumstances, traditions that did not have roots in Halakha were the first to be suppressed. These traditions were not taught in yeshivas. The overall economic and technological progress influenced the community to open itself to the outside world. Elderly people, many of whom spoke only Judeo-Español, wanted their children to focus more on secular education. In such circumstances, it became necessary to give up certain practices. Those practices that were not prescribed by holy books were among the first to be neglected.

However, more important than answering the question of why *kortar la mortaza* did not survive the modern era would be to uncover more about this remarkable rite—so we can learn from it. Today's humanity would greatly benefit from the knowledge that traditional cultures once possessed. For example, we could learn how a community can prepare its members for all stages of life, including death.

The rite of "kortar la mortaza" serves as a powerful example of a life-crisis ritual that reflects the cultural and spiritual values of Sarajevo Sephardim. Through the lens of Turner's theory of liminality and *communitas*, this tradition highlights the interconnectedness of individual transformation and communal stability.

Although this rite no longer exists within contemporary Sephardic culture, its study provides valuable insights into the ways in which communities confront and ritualize the universal experience of death.

BIBLIOGRAPHY

Turner, Victor. (1977). "THE RITUAL PROCESS – Structure and Anti-structure"
Ithaca, New York: Cornell Paperbacks, Cornell University Press

Papo, Laura – Bohoreta. (2005). "SEFARDSKA ŽENA U BOSNI", Sarajevo: Connectum

Samokovlija, Sonja. (2005). " Nedjeljiva tradicija: micve i običaji" u: OBIČAJI MUSLIMANA, PRAVOSLAVNIH, RIMOKATOLIKAS I JEVREJA U BiH, Sarajevo, MRV BiH

BOSANSKI

"Kortar la mortaža" – Priprema za smrt

Elma Softić-Kaunitz

Pitanje na koje ću odgovoriti u ovom radu je: Koje je mjesto obreda "kortar la mortaža" (krojenje odjeće za smrt) u ritualnim običajima sarajevskih Sefarda? Kako se ovaj obred može povezati s drugim jevrejskim obredima prijelaza i koja je njegova važnost za sefardsku zajednicu u Sarajevu u 19. stoljeću? Proučit ću primjenjivost Turnerove teorije liminalnosti i zajedništva (communitas) na ovaj specifični obred. Fokusirat ćemo se na pojavu ovog obreda među Sefardima u Bosni i Hercegovini.

Uvod

Prva jevrejska zajednica u Bosni i Hercegovini osnovana je u Sarajevu 1564. godine. Iako postoji drevna tradicija koja sugerira da su prvi Jevreji došli na ovo područje još u doba Rimljana, veći broj Jevreja naselio se ovdje početkom 16. stoljeća, nakon španske Rekonkviste. Tokom gotovo pet stoljeća života u ovom gradu, sarajevski Jevreji razvili su autohtone običaje.

Ovaj rad istražiti će specifični običaj "krojenja odjeće za smrt". Običaj krojenja odjeće za smrt (tahrihim) bio je rasprostranjen među Jevrejima, ali varijanta koja se prakticirala među

Sefardima u Sarajevu – a možda i u nekim drugim sefardskim zajednicama u Bosni i Hercegovini – bila je posebna jer se odjeća za smrt krojila za vrijeme života osobe.

Teorijska perspektiva

Teorijski okvir ovog rada temelji se na teoriji liminalnosti i zajedništva Victora Turnera. Objasnjavajući obrede prijelaza, Turner se oslanja na Arnolda van Gennepa: „Van Gennep je definisao obrede prijelaza kao 'obrede koji prate svaku promjenu mjesta, stanja, društvenog položaja i dobi. (...) Van Gennep je pokazao da su svi obredi prijelaza obilježeni s tri faze: razdvajanje, margina (ili limen, što na latinskom znači ‘prag’) i ponovno uključivanje.’” (94)

Osnova ove teorije je da tokom života osoba (ili čak grupa) prolazi kroz promjene – prijelazne faze tokom kojih osoba prelazi iz jednog statusa u drugi. Prijelaz utiče na cijelu zajednicu (zbog promijenjenih društvenih uloga) i obilježava se posebnim ritualima koji predstavljaju ovaj prijelaz zajednici kroz "obrede prijelaza."

Prva faza obreda – razdvajanje – simbolično odvaja osobu (ili grupu) od njenog prethodnog stanja. Druga faza karakteriše se činjenicom da je "putnik" (Turner, 94) u međuprostoru, između prethodnog životnog perioda i novog koji će uslijediti. Njihova pozicija je dvoznačna – lebdi između prošlog i budućeg statusa: „Liminalni entiteti nisu ni ovdje ni ondje; oni su između pozicija koje zakon, običaj, konvencija i ceremonija određuju i raspoređuju.“ (95) Treća faza je „ponovno uključivanje“, što znači da je „prijelaz završen“ (Turner, 94), i osoba prelazi iz jednog stanja u drugo, koje, za razliku od liminalnog perioda, opet postaje stabilno, sa svim pravima, odgovornostima i obavezama povezanim s tim specifičnim statusom.

U liminalnoj fazi osoba privremeno postiže "zajedništvo" (communitas). Za razliku od društva, koje predstavlja „strukturu“, zajedništvo predstavlja stvarnost izvan strukture – „anti-strukturu“ – univerzalno stanje u kojem ljudi postižu punu jednakost. Postizanje zajedništva omogućava osobi ili grupi povratak u strukturu, ali ovaj put kao revitalizirani pojedinci (ili grupe) unutar revitalizirane strukture. Uloga zajedništva je osloboditi osobu od njene prethodne strukture, stvarajući tabula rasa kako bi mogla napredovati prema novom stanju. Zajedništvo može postojati samo u opoziciji društvenoj strukturi, i obrnuto. Oni su međusobno zavisni, ali zajedno učestvuju u procesu života koji je, prema Turneru, „društveni život... proces koji uključuje sukcesivna iskustva visokog i niskog, zajedništva i strukture, homogenosti i diferencijacije, jednakosti i nejednakosti.“ (97)

Ova tačka će biti predstavljena u mom istraživanju kroz analizu obreda životne krize "kortar la mortaža". Također ću analizirati historijsku pozadinu ovog obreda i pokušati odgovoriti na pitanje zašto je nestao iz tradicije sarajevskih Sefarda.

Hipoteza rada

Hipoteza ovog rada je: Običaj krojenja odjeće za smrt tokom života osobe je obred prijelaza. Svrha ovog obreda bila je pripremiti pojedinca za završni period života, ublažiti strah od smrti i pripremiti porodicu i zajednicu za novi period u životu njihovog oca, majke, djeda ili bake.

Cilj rada

Cilj ovog rada je ispitati gore navedenu hipotezu. Pružit ću kratku analizu obreda na temelju prikupljenih podataka i predstaviti njegovo značenje i status iz perspektive Turnerove teorije liminalnosti i zajedništva (communitas).

Metodologija

Ovaj rad se temelji na istraživanju koje je uključivalo terenski rad (intervjue), potragu za pisanim izvorima i tekstualnu analizu eseja Laure Papo Bohoreta „Sefardska žena u Bosni“.

Proces istraživanja: prepreke

Kada sam odlučila istražiti običaj „krojenja odjeće za smrt“ (u sefardskoj tradiciji poznat kao **kortar la mortaža**, na jeziku judeo-espanol koji se govorio u Bosni i Hercegovini) kao ilustraciju Turnerove teorije liminalnosti i zajedništva, nisam bila svjesna nekoliko prepreka:

1. Obred se prakticirao među Sefardima u Osmanskom carstvu. Iako postoje neka istraživanja (npr. o običaju u jevrejskoj zajednici Ankare u Turskoj ili zajednici u Bitolju (Monastir u osmanskom periodu)), postoji vrlo malo akademskih radova na ovu temu. Većina pisanih materijala dostupna je samo na jeziku judeo-espanol.
2. Obred se izvodio među sarajevskim Sefardima, ali ne postoje podaci koji sugeriraju da je prakticiran u bilo kojoj drugoj jevrejskoj zajednici u Bosni i Hercegovini.

3. Čak i među sarajevskim Sefardima, ovaj obred nije široko poznat među današnjim članovima jevrejske zajednice.
4. Prema dostupnim pisanim izvorima i intervjuima, sarajevski Sefardi napustili su ovaj obred mnogo prije 1932. godine.

Sve gore navedene zaključke donijela sam tokom jednomjesečnog istraživanja, koje je uključivalo analizu dostupne literature na bosanskom, engleskom i njemačkom jeziku, te intervju s članovima Jevrejske zajednice Sarajevo i rabinom Eliezerom Papom. S obzirom na ograničeno vrijeme za istraživanje, ove zaključke treba smatrati preliminarnim i s oprezom.

"Kortar la Mortaža"

"Kortar la mortaza" na jeziku judeo-espanol, koji su govorili Sefardi iz Bosne i Hercegovine, znači "krojenje odjeće za smrt." Spominjanje ovog običaja može se pronaći u eseju Laure Papo Bohoreta, jedne od najvažnijih predstavnica bosansko-jevrejske književnosti na jeziku judeo-espanol, u njenom eseju iz 1932. godine pod nazivom *Sefardska žena u Bosni*. Esej je na bosanski jezik preveo prof. dr. Muhamed Nezirović i objavljen u Sarajevu 2005. godine.

Sonja Samokovlija, u svom eseju "Neraskidiva vjera i tradicija: Micve i običaji," također spominje ovaj običaj kao „osobitost sefardskih Jevreja s teritorije Bosne i Hercegovine, posebno vezanu za Sarajevo.” (117) Međutim, tvrdnja Samokovlije nije u potpunosti tačna, jer se sličan običaj prakticirao i u drugim sefardskim zajednicama Osmanskog Carstva. Iako Samokovlija iznosi svoje stavove o tradiciji, ona je ne opisuje detaljno. Tradiciju opisuje Laura Papo Bohoreta u svom eseju:

„Smrt posjećuje svakoga na svijetu, svaku porodicu, bez mnogo izuzetaka. Naša vjera, imajući suosjećanje prema onima koji imaju oko sedamdeset godina, kaže da nakon tog vremena njihovi dani postaju gorki. I stoga se kaže: 'Stariji žive radi mladih.' I tako oni žive i žive; stariji ljudi čekaju smrt kao starog prijatelja, ne očekujući je ni sa strahom ni sa radošću. Trebala bi doći prirodno, kao i sve drugo u životu. A kada žene i muškarci uđu u pozne godine, treba pripremiti odjeću za smrt. Jer svi su rođeni da umru.

Tom prilikom, starije žene su nekada organizirale svečanost. Bila je jedna određena žena koja je krojila svoju posljednju haljinu od bez tkanine. Starije žene su pozivale goste; ona i svi ostali bili su radosni. Iako se to možda činilo pretjeranim, prostirala bi svoju odjeću za smrt na pod i izvodila prekrasan ples oko svoje posljednje odjeće – čak su bili pozvani i muzičari da sviraju.” (235)

Laura Papo Bohoreta, međutim, ne ulazi u simboličko ili duhovno značenje ovog obreda. Ona pruža kratak opis običaja bez analize njegovog kulturnog ili antropološkog značaja.

Obred prijelaza

Očigledno je da Laura Papo opisuje tradiciju iz prošlosti. Ona je ovaj esej napisala 1932. godine, a čini se da čak i tada ovaj običaj više nije bio uobičajen. Od deset ispitanika starijih od 70 godina, nijedan nije čuo za ovaj ritual, iako su svi bili upoznati s običajima pranja pokojnika i krojenja odjeće za preminule – ali samo nakon smrti osobe. Jedina osoba koja je bila upoznata s ovim ritualom bio je rabin Eliezer Papo, ali jedini izvori na koje se mogao pozvati bili su spomenuti esej i kratko spominjanje običaja u dokumentarcu *From Toledo to Jerusalem* autora Jorama Gaona.

Nakon mjesec dana intervjuisanja ljudi, traženja relevantnih pisanih izvora i neuspješnog pokušaja da pronađem dokumentarac Jorama Gaona, zaključila sam da nemamo dovoljno saznanja o korijenima ovog običaja. Ne znamo kada je ovaj obred prakticiran u Sarajevu. Ne postoje pisani zapisi koji detaljno objašnjavaju značenje obreda ili tačan slijed događaja. Obred nije bio obavezan – nema zahtjeva za njim u Halahi – ali također ne izgleda da je bio opšte prihvaćena društvena norma. Čini se da su ljudi obavljali ovaj ritual kada su ulazili u starost, ali niko ne precizira kada "zrele godine" počinju. Iznad svega, ovaj ritual je nestao iz kolektivnog pamćenja.

Na kraju sam se suočila s pitanjem: da li se ovo uopšte može smatrati obredom?

Ako ne znamo precizan trenutak u životu osobe kada bi se trebao obaviti, možemo li *kortar la mortaža* nazvati obredom prijelaza? Ako povučemo paralelu između *kortar la mortaža* i brit mila (obrezivanja) ili bar micve, mogli bismo zaključiti da je ovaj običaj bio samo lokalna navika ograničenog značaja, bez velikog utjecaja na živote ljudi. Ako ga uporedimo s

vjenčanjem, međutim, postoje sličnosti: predstavlja dogovor između pojedinca i društva; poželjan je, ali nije obavezan; i pojedinac ga poduzima kada se osjeća spremnim za takav korak.

U skladu s Turnerovom teorijom liminalnosti, *kortar la mortaža* posjeduje sve karakteristike obreda prijelaza. Ako analiziramo situaciju u kojoj se starija osoba suočava s promjenama u svojim fizičkim i mentalnim sposobnostima, vidimo da se njihova društvena uloga također mora promijeniti.

„Ono što je zanimljivo kod liminalnih fenomena u našem kontekstu jeste spoj niskosti i svetosti, homogenosti i drugarstva. Kroz takve obrede prikazana je struktura koja, makar i prolazno, pokazuje neko prepoznavanje (simbolično, ako ne uvijek jezikom) generalizirane društvene povezanosti koja je prestala postojati i istovremeno još nije fragmentirana u mnoštvo strukturnih veza.” (Turner, 96)

Obredi prijelaza uključuju promjenu društvenih uloga, zajedno s našim odgovornostima i pravima unutar društva. Kao što se dijete prima u zajednicu kroz krštenje ili obrezivanje, ili adolescent kroz Prvu pričest ili bar/bat micvu postaje dio seksualno zrele ili „skoro odrasle“ zajednice, ili par ulazi u zajednicu odraslih kroz brak, *kortar la mortaža* obilježava formalni prijelaz osobe u starost – fazu života povezanu s novim društvenim ulogama. Kroz ovaj obred, pojedinac i društvo uspostavljaju ugovor u kojem se zvanično redefiniše položaj osobe u zajednici. Na taj način formalizuje se novi odnos između pojedinca i zajednice, a starija osoba može započeti novo poglavlje života.

U ritualu koji opisuje Bohoreta možemo prepoznati sve tri faze obreda prijelaza. Kada Bohoreta kaže: „...kada žene i muškarci uđu u zrele godine,“ prepoznamo promjenu u njihovom svjetonazoru – oni sebe vide kao odvojene od svijeta u kojem su prethodno bili uronjeni. Zvaničan poziv na *kortar la mortaža* izdvaja stariju osobu od drugih. Mjerenje za pogrebnu odjeću i krojenje posljednje haljine tokom radosne proslave premješta pojedinca u liminalnu fazu, gdje se nalazi u dvosmislenom stanju – ono što Turner opisuje kao osobu koja „prolazi kroz kulturno područje koje ima malo ili nikakvih atributa prošlog ili budućeg stanja“ (Turner, 94).

Tokom kratkog trenutka, dok osoba simbolično pleše oko svoje posljednje odjeće, okružena radosnim kćerima, sinovima, unucima, rodbinom, susjedima i prijateljima, ona doživljava

zajedništvo (*communitas*). Kada ples završi i baka ili djed odlože odjeću do trenutka kada će im trebati, izlaze iz zajedništva i ponovo se integriraju u društvo, preuzimajući svoju novu ulogu unutar njegove strukture:

„Postoji dijalektika ovdje, jer neposrednost zajedništva ustupa mjesto posrednosti strukture, dok se u obredima prijelaza ljudi oslobađaju strukture i ulaze u zajedništvo samo da bi se vratili u strukturu revitalizirani svojim iskustvom zajedništva. Ono što je sigurno jeste da nijedno društvo ne može adekvatno funkcionisati bez ove dijalektike“ (Turner, 129).

Kortar la mortaža – Obred podizanja statusa ili obred preokreta statusa

Bohoreta završava svoju misao o kortar la mortaža radosnim usklikom:

„Kako je ovaj gest iskren! Ovo nema mnogo sličnosti s hinduističkim kultom Nirvane. Smrt nije uvijek najgora stvar kojom možemo biti kažnjeni. Život može donijeti mnogo gorčih trenutaka od smrti“ (Bohoreta, 237).

Promjenom svog stanja, svaka osoba koja prođe obred kortar la mortaža stječe poseban status unutar svoje porodice i društva. Kroz ovaj obred, oni izbjegavaju iskušenje da i dalje djeluju kao da su mladi, puni životne snage i odgovorni za sve: za cijelu porodicu (koja se tokom pedeset godina mogla proširiti na dva, pet ili više unučadi, kao i zetove i snahe); za uspješno vođenje poslovnih aktivnosti; za razvoj zajednice; i tako dalje. Osoba iz tradicionalne sefardske kulture suočavala se s konačnošću smrti smireno. Prihvatanjem svog novog statusa kroz javni obred, sefardska baka nije osjećala sramotu zbog starenja.

Na kraju krajeva, obred pokazuje da se niko ne suočava sa smrću sam, već okružen porodicom i prijateljima. Svaka osoba se formalno podsjeća da ide na isto mjesto gdje su otišli njihovi prethodnici i gdje će jednog dana i njihovi nasljednici doći. S druge strane, porodica i prijatelji (kao i šira zajednica) postaju svjesni da se baka ili djed približavaju „drugom svijetu“. Ovo ih podsjeća da je vrijeme da postave pitanja, da čuju od njih sve što je važno znati i da im pruže sve što bi mogli poželjeti – pravovremeno, s većom brigom i poštovanjem.

Kao i svaki drugi obred životne krize, i ovaj postavlja pojedinca u idealan odnos s zajednicom. Obredi životne krize su oni u kojima subjekt obreda prolazi kroz različite prijelaze, počevši od rođenja pa do smrti. Ovi obredi označavaju ulazak u viši, dostignuti status. Prema Turneru:

„Obredi životne krize i rituali uvođenja u položaj gotovo uvijek su obredi podizanja statusa; kalendarski obredi grupne krize mogu ponekad biti obredi preokreta statusa“ (Turner, 169).

Postavlja se pitanje: Mogu li obredi životne krize također biti obredi preokreta statusa?

U koju kategoriju obreda bismo trebali smjestiti *kortar la mortaža* – obred krojenja odjeće za smrt? Ako uzmemo u obzir da subjekt obreda, koji se približava kraju života, preokreće svoj status tokom iskustva zajedništva (*communitas*) (poput starije žene koja pleše poput mlade djevojke) i izlazi iz obreda jači i spremniji suočiti se sa sljedećom fazom – smrću – tada možemo ovaj obred klasificirati kao obred preokreta statusa.

Možemo čak otići korak dalje: odjeća za smrt može se posmatrati kao vrsta maske. Nošenjem te odjeće, pojedinac simbolično šalje poruku smrti: „Ja sam već mrtav, i ti ovdje nemaš posla!“ ili: „Znam šta dolazi, i moja snaga leži u tom znanju!“

S druge strane, s obzirom na to da *kortar la mortaža* osigurava stanje smanjenih odgovornosti, ali povećane brige i poštovanja, ovaj obred možemo također tumačiti kao obred podizanja statusa.

Nestanak obreda

Ovaj obred, koji je nekada bio značajna tradicija među sarajevskim Sefardima, vremenom je iščezao. Nekoliko faktora doprinijelo je tome:

- **Modernizacija i asimilacija**

Kako su sefardske zajednice integrisane u šire društvo, određene tradicionalne prakse su napuštene ili prilagođene savremenim vrijednostima i stilovima života.

- **Historijski prekidi**

Razaranja tokom Drugog svjetskog rata i Holokausta, koji su značajno uticali na jevrejsku populaciju Sarajeva, doveli su do gubitka mnogih kulturnih tradicija.

- **Promjena stava prema smrti**

Moderni stavovi prema smrti, koji naglašavaju medicinizaciju i institucionalizaciju, preusmjerili su fokus sa lične i zajedničke pripreme za smrt.

Zaključak

Kortar la mortaža bio je jedan od obreda prijelaza koji se prakticirao među Sefardima. Ovaj obred bio je običaj i među sarajevskim Sefardima, ali trenutno dostupni podaci nisu dovoljni za dublju naučnu analizu. Nažalost, ovaj obred danas je napušten, a informacije o ovoj intrigantnoj praksi su vrlo oskudne.

Laura Papo Bohoreta je 1932. godine pisala o ovom obredu kao starom običaju koji više nije bio u praksi ili se, ako se prakticirao, javljao vrlo rijetko. Bilo bi zanimljivo istražiti zašto je ovaj obred nestao. Postoje brojne pretpostavke. Dio odgovora vjerovatno leži u sociokulturnim i historijskim uvjetima u Evropi na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Do početka Drugog svjetskog rata, sefardska zajednica u Sarajevu bila je velika i visoko kohezivna. Vjerske službe su bile tradicionalne – suštinski nepromijenjene otkad su prvi Sefardi stigli u Sarajevo.

Zajednica je doživjela značajan napredak u svakom smislu u periodu između Prvog i Drugog svjetskog rata. Međutim, čini se da je tradicija počela ustupati mjesto modernim vremenima, koja su ostavljala manje vremena za porodicu i zajednicu. U takvim okolnostima, tradicije koje nisu imale korijene u Halahi bile su prve koje su potisnute. Te tradicije se nisu podučavale u ješivama. Sveukupni ekonomski i tehnološki napredak utjecao je na zajednicu da se otvori prema vanjskom svijetu. Stariji ljudi, od kojih su mnogi govorili samo judeo-espanol, željeli su da se njihova djeca više fokusiraju na sekularno obrazovanje. U takvim uvjetima, postalo je neophodno odreći se određenih praksi. Prakse koje nisu bile propisane svetim knjigama bile su među prvima koje su zanemarene.

Ipak, važnije od odgovora na pitanje zašto *kortar la mortaža* nije preživio modernu eru bilo bi otkriti više o ovom izuzetnom obredu – kako bismo iz njega nešto naučili. Današnje čovječanstvo bi mnogo profitiralo iz znanja koje su nekada posjedovale tradicionalne kulture. Na primjer, mogli bismo naučiti kako zajednica može pripremiti svoje članove za sve faze života, uključujući smrt.

Obred *kortar la mortaza* služi kao snažan primjer rituala životne krize koji odražava kulturne i duhovne vrijednosti sarajevskih Sefarda. Kroz prizmu Turnerove teorije liminalnosti i zajedništva, ova tradicija naglašava međusobnu povezanost individualne transformacije i stabilnosti zajednice.

Iako ovaj obred više ne postoji u savremenoj sefardskoj kulturi, njegovo proučavanje pruža dragocjene uvide u načine na koje zajednice suočavaju i ritualiziraju univerzalno iskustvo smrti.

BIBLIOGRAFIJA

Turner, Victor. (1977). "THE RITUAL PROCESS – Structure and Anti-structure"
Ithaca, New York: Cornell Paperbacks, Cornell University Press

Papo, Laura – Bohoreta. (2005). "SEFARDSKA ŽENA U BOSNI", Sarajevo: Connectum

Samokovlija, Sonja. (2005). "Nedjeljiva tradicija: micve i običaji" u: OBIČAJI MUSLIMANA, PRAVOSLAVNIH, RIMOKATOLIKAS I JEVREJA U BiH, Sarajevo, MRV BiH